

HỒN TRƯƠNG BA, DA HÀNG THỊT

(Trích)

(2 tiết)

LUU QUANG VŨ

I – MỤC TIÊU CẦN ĐẠT

Giúp HS :

– Qua nghệ thuật dựng tả sinh động của Lưu Quang Vũ, hiểu được nỗi đau khổ, day dứt ngày càng đến mức không thể chịu đựng nổi của nhân vật Trương Ba khi tâm hồn thanh cao phải nấp trong thân xác anh hàng thịt thô thiển ; từ đó lí giải ước mong được giải thoát của nhân vật này.

– Hiểu được ý nghĩa phê phán, chiều sâu tư tưởng nhân văn của vở kịch cùng nghệ thuật dựng cảnh, dựng đối thoại của Lưu Quang Vũ.

II – NHỮNG ĐIỂM CẦN LƯU Ý

1. Về nội dung

a) Về tác giả Lưu Quang Vũ

Những năm tám mươi của thế kỉ XX, tên tuổi Lưu Quang Vũ nổi lên thành một hiện tượng gây chú ý bậc nhất trong đời sống văn học nghệ thuật nước nhà. Công chúng náo nức đến với ánh đèn sân khấu, sàn diễn của nhiều nhà hát, nhiều đoàn nghệ thuật ở khắp mọi miền đất nước sôi động hẳn lên nhờ kịch bản của Lưu Quang Vũ. Có những đợt Hội diễn sân khấu toàn quốc, đa số vở được trình diễn, đoạt giải mang tên tác giả kịch bản Lưu Quang Vũ. Chỉ trong bảy, tám năm mà sáng tác khoảng năm mươi kịch bản được dàn dựng hầu hết – điều đó quả ít người làm được.

Tạo nên "hiện tượng" Lưu Quang Vũ là sự tổng hợp của nhiều điều kiện, yếu tố, nhưng có lẽ cơ bản hơn cả là mấy điều sau.

– Cảm hứng sáng tạo và tài năng của nghệ sĩ : Lưu Quang Vũ từng tự bạch rằng, động lực thôi thúc mình viết kịch cũng là những động lực khiến mình làm thơ. Đó là khát vọng muốn được bày tỏ, muốn được thể hiện tâm hồn mình và thế giới xung quanh, muốn được tham dự vào dòng chảy mãnh liệt

của đời sống, được trao gửi và dâng hiến. Trước khi đến với kịch, Lưu Quang Vũ đã có mười lăm năm làm thơ, viết văn, viết phê bình sân khấu. Thơ Lưu Quang Vũ một thời làm xao động tâm hồn bạn đọc bởi chất tươi mát ngọt ngào, bởi bao hoài niệm đẹp đẽ thấm đượm tình yêu cuộc sống. Khi đất nước bước vào thời kì vận động đổi mới, khát vọng được tham dự, trao gửi và dâng hiến, khát vọng về cái đẹp, cái thiện, về sự hoàn thiện nhân cách con người vừa là ý thức công dân vừa trở thành nhiệt hứng nghệ sĩ ở Lưu Quang Vũ. Lúc ấy, viết kịch chính là hình thức có điều kiện tham dự, "xung trận" trực tiếp, có thể tác động vào quá trình đổi mới xã hội một cách nhanh nhạy, hiệu quả. Nếu như quãng đường trước đó là thời gian ấp ủ, âm thầm tích lũy thì đến đây tài năng của Lưu Quang Vũ được phát lộ, thăng hoa.

– Không khí xã hội cùng đời sống sôi động, thấm nhuần tinh thần nhân văn, dân chủ của văn học. Sự biến động mãnh liệt của cuộc sống những năm tám mươi của thế kỉ XX dẫn đến những biến chuyển trong ý thức, trong tư duy của người cầm bút. Công cuộc đổi mới được Đảng ta phát động nhằm giải phóng sức sản xuất, phát huy mọi tiềm năng sáng tạo của nhân dân, trong đó có nhà văn. Ngọn gió của không khí đổi mới tư duy, ý thức dân chủ trong đời sống xã hội đã ùa vào văn học. Hiện thực được phản ánh giờ đây phải có tính đa diện, đa chiều. Số phận con người, vấn đề cá nhân cần được khám phá, thể hiện đầy đủ hơn, sâu sắc hơn. Mặt khác, văn học cần phải tham gia vào cuộc đối thoại trực tiếp trong bầu không khí dân chủ với công chúng về những vấn đề nóng bỏng của đời sống hôm nay. Đấu tranh chống tiêu cực trở thành cảm hứng nhiệt thành của khá nhiều người cầm bút, khá nhiều tác phẩm. Sáng tác kịch bản, đời sống sân khấu thời kì này cũng nằm trong không khí cởi mở, sôi động trên.

Đối với Lưu Quang Vũ, không khí chính trị thuận lợi như thế đã tạo nên khoảng không gian bao la để phát huy tài năng sáng tạo.

b) Về vở kịch *Hồn Trương Ba, da hàng thịt*

Hồn Trương Ba, da hàng thịt được Lưu Quang Vũ sáng tác theo hướng khai thác cốt truyện dân gian để gửi gắm những suy ngẫm về nhân sinh, về hạnh phúc, kết hợp phê phán một số tiêu cực trong lối sống hiện thời. Có thể tóm tắt ngắn gọn truyện cổ dân gian này : Có ông Trương Ba rất cao cờ, một hôm đột ngột chết. Tiếc tài đánh cờ của người nông dân ấy, tiên Đế Thích dùng phép cho hồn của Trương Ba nhập vào xác một anh hàng thịt để tiếp tục sống. Vậy là xảy ra chuyện tranh chấp chồng giữa hai người vợ, phải đưa lên quan xử.

Quan tiến hành phép thử bằng cách ra lệnh cho đương sự lần lượt làm hai việc : mổ lợn và đánh cờ. Đương sự thậm chí không biết cầm dao mổ lợn thế nào cho thuận, song lại rất thành công trong việc đánh cờ. Quan bèn quyết định cho bà Trương Ba mang chồng về.

Như thế, tình huống kịch của *Hồn Trương Ba, da hàng thịt* là bắt đầu từ chỗ kết thúc của tích truyện dân gian. Khi Hồn Trương Ba được sống "hợp pháp" trong xác anh hàng thịt, mọi sự càng trở nên rắc rối, éo le. Ba tháng "ngụ cư" trong xác lạ, Hồn Trương Ba có nguy cơ bị thân xác lấn át. Nó đã phải trải qua những cuộc đấu tranh gay gắt với chính thể xác mà mình trú ngụ – thể xác đầy ham muốn bản năng của anh hàng thịt. Nó ngày càng trở nên xa lạ, đáng sợ trong mắt những người thân. Một trong những đỉnh điểm của cuộc đối đầu giữa Hồn và Xác là khi Hồn Trương Ba sắp ngã vào tay chị vợ anh hàng thịt, nhân vật chút nữa bị thất bại trước sự dẫn dắt của thể xác. Kết cục, để bảo toàn sự thanh sạch của mình, Hồn Trương Ba đã chấp nhận cái chết vĩnh viễn, khước từ cuộc sống không phải là mình, dù sự sống muôn phần đáng quý. Xây dựng tình huống và giải quyết xung đột như vậy, Lưu Quang Vũ đã gửi gắm một triết lí sâu sắc về lẽ sống, lẽ làm người : Cuộc sống thật đáng quý nhưng không phải sống thế nào cũng được. Nếu sống vay mượn, sống chấp vá, không có sự hài hoà giữa vẻ đẹp tâm hồn, nhân cách và nhu cầu vật chất thì con người chỉ gặp bi kịch mà thôi. Cuộc sống của mỗi con người chỉ thực sự hạnh phúc, chỉ có giá trị khi được sống đúng là mình, được sống tự nhiên trong một thể thống nhất.

c) Về vị trí của đoạn trích

Đoạn trích này là một phần của cảnh 7 – cảnh cuối cùng của vở kịch. Đây là khi cuộc đối đầu giữa Hồn và Xác trong nhân vật Hồn Trương Ba lên đến cao trào và hồn có nguy cơ bị lấn át, ông càng bị người thân trong gia đình nghi ngờ, xa lánh. Vì thế, nỗi đau khổ, dằn vặt trong nhân vật phát triển đến đỉnh điểm để từ đó đi tới quyết định cuối cùng. Trong quá trình hướng dẫn HS đọc, phân tích văn bản, GV lưu ý HS điều này.

2. Về phương pháp

Để giúp HS hiểu đúng chủ đề của vở kịch, ý nghĩa triết lí của đoạn trích, GV cần hướng dẫn các em nắm vững tình huống kịch mà tác giả Lưu Quang Vũ tạo ra, xác định thật rõ vị trí của đoạn trích trong quá trình phát triển của tình huống kịch. Những điều này chủ yếu cần gợi ý rồi diễn giảng, củng cố trước khi đi vào phân tích cụ thể đoạn trích.

Trong quá trình hướng dẫn đọc - hiểu, GV cần làm nổi bật sự phát triển ngày càng căng thẳng của tình huống kịch, của tình cảnh trở trêu, đau khổ và nội tâm dần vật ở nhân vật Hồn Trương Ba. Quá trình này thể hiện rõ qua các bước : phần thẳng có nguy cơ nghiêng về phía thân xác trong cuộc đối thoại giữa Hồn và Xác – sự xa lánh, chán nản của những người thân, cái chết của cụ Tị. Sự phát triển như thế đòi hỏi phải giải quyết nhanh chóng, dứt khoát.

III – TIẾN TRÌNH TỔ CHỨC DẠY HỌC

1. Phần mở đầu

Dựa vào phần *Tiểu dẫn* trong SGK và phần *Những điểm cần lưu ý* ở trên, GV nên giới thiệu ngắn gọn với HS các ý :

– Sự biến chuyển mạnh mẽ của xã hội, của văn học Việt Nam những năm tám mươi của thế kỉ XX và đóng góp to lớn của kịch Lưu Quang Vũ.

– Đề tài, chủ đề của vở kịch *Hồn Trương Ba, da hàng thịt* (chú ý so sánh với nguồn gốc truyện dân gian để giúp nắm được cách xây dựng tình huống kịch, ý đồ của tác giả).

– Vị trí của đoạn kịch được trích học.

2. Phần nội dung chính

Câu hỏi 1

Tóm tắt diễn biến của tình huống kịch trong đoạn trích

Đây là cảnh cuối, nghĩa là lúc xung đột trung tâm của vở kịch (linh hồn và thân xác trong nhân vật Hồn Trương Ba) lên đến đỉnh điểm. Sau mấy tháng sống trong tình trạng "bên trong một đằng, bên ngoài một nẻo", nhân vật Hồn Trương Ba ngày càng trở nên xa lạ đối với những bạn bè, người thân trong gia đình và tự chán chính mình. Tâm trạng ấy đã được thể hiện qua lời nói của nhân vật ở ngay đầu đoạn trích. Có thể thấy tình huống kịch ở đây được diễn biến qua các bước :

– Hồn Trương Ba cảm thấy không thể sống như thế này mãi. Hồn muốn tách ra khỏi thân xác kèn càng, thô lỗ.

– Cuộc đối thoại giữa Hồn và Xác với sự giễu cợt, tự đắc của Xác khiến Hồn càng khổ đau, cảm thấy bế tắc.

– Thái độ, cư xử của những người thân trong gia đình (người vợ, đứa cháu và nhất là chị con dâu mà Trương Ba hằng thương yêu, tin cậy) khiến ông càng đau khổ, tuyệt vọng để đi đến quyết định giải thoát.

– Cuộc gặp gỡ, đối thoại cuối cùng của Hồn Trương Ba với tiên Đế Thích và quyết định dứt khoát của Hồn Trương Ba.

Trong diễn biến như thế, quyết định dứt khoát của Hồn Trương Ba thể hiện qua chi tiết nhân vật độc thoại nội tâm, quyết không chịu khuất phục thân xác và tự đánh mất mình, sau đó lấy nén hương châm lửa thắp lên để gọi tiên Đế Thích. Bước ngoặt này chuẩn bị cho việc giải quyết xung đột kịch về sau.

Câu hỏi 2

Từ khi hồn phải trú ngụ trong thân xác anh hàng thịt để sống, nhân vật Hồn Trương Ba có những thay đổi ngày càng rõ rệt. Chúng kiến và phải chịu đựng những thay đổi này, trước hết là những người thân trong gia đình, bạn bè. Dựa vào lời của các nhân vật người vợ, cái Gái (đứa cháu), chị con dâu, có thể chỉ ra :

– Hồn Trương Ba bây giờ đâu còn là người làm vườn chăm chỉ, hết lòng thương yêu vợ con như trước. Ông cũng chẳng quan tâm gì đến chuyện của bà con hàng xóm.

– Hồn Trương Ba bây giờ vụng về, thô lỗ, phũ phàng chứ không còn khéo léo, nhẹ nhàng khi chăm sóc cây cối, khi chữa điều như trước nữa.

– Ngay cả người biết thương cảm cho tình cảnh của Hồn Trương Ba (chị con dâu) giờ cũng xót xa, ngỡ ngàng bởi không được thấy hình ảnh con người "hiền hậu, vui vẻ, tốt lành như thầy của chúng con xưa kia".

Khi hướng dẫn HS trả lời câu hỏi này, GV nên giúp các em rèn luyện kỹ năng tổng hợp, khái quát thành nhận định từ các chi tiết, lời thoại cụ thể.

Câu hỏi 3

Ở cảnh kịch này, cuộc trò chuyện giữa Hồn Trương Ba với Đế Thích trở thành nơi tác giả gửi gắm những quan niệm về hạnh phúc, về lẽ sống và cái chết. Hai lời thoại sau đây của nhân vật Hồn Trương Ba có ý nghĩa đặc biệt quan trọng :

– "Không thể bên trong một đằng, bên ngoài một nẻo được. Tôi muốn được là tôi toàn vẹn".

– "Sống nhờ vào đồ đạc, của cải người khác đã là chuyện không nên, đằng này đến cái thân tôi cũng phải sống nhờ anh hàng thịt. Ông chỉ nghĩ đơn giản là cho tôi sống, nhưng sống như thế nào thì ông chẳng cần biết!".

GV cần nhấn mạnh vai trò của lời thoại này (gắn với tình cảnh trở trêu, bị kịch của nhân vật Hồn Trương Ba, thể hiện chủ đề của tác phẩm) từ đó gợi ý cho HS tìm ra ý nghĩa của chúng :

– Con người là một thể thống nhất, hồn và xác phải hài hoà. Không thể có một tâm hồn thanh cao trong một thân xác phàm tục, tội lỗi. Khi con người bị chi phối bởi những nhu cầu bản năng của thân xác thì đừng chỉ đổ tội cho thân xác, thì không thể tự an ủi, vỗ về mình bằng vẻ đẹp siêu hình của tâm hồn.

– Sống thực sự cho ra con người quả không hề dễ dàng, đơn giản. Khi sống nhờ, sống gửi, sống chấp vá, khi không được là mình thì cuộc sống ấy thật vô nghĩa.

Những lời thoại của Hồn Trương Ba với Đế Thích chứng tỏ nhân vật này đã tự ý thức rõ về tình cảnh trở trêu, đầy tính chất bi hài của mình. Đã đến lúc Hồn Trương Ba thấm thía nỗi đau khổ vì nhận ra tình trạng ngày càng vênh lệch giữa hồn và xác. Những nhận xét, cách cư xử của người vợ, đứa cháu, chị con dâu khiến Hồn Trương Ba càng day dứt, thất vọng.

Điều cần chú ý là lời tự giải thích, thanh minh của nhân vật Hồn Trương Ba đều thật yếu ớt, tội nghiệp bởi thực tế quá rõ ràng : từ khi phải mượn thân xác anh hàng thịt để sống, đâu còn ông Trương Ba chăm chỉ, đôn hậu, khéo léo ngày trước.

Để nhấn mạnh tính tất yếu của tình cảnh đau khổ, trở trêu cùng sự tự ý thức cao của Hồn Trương Ba, GV nên lưu ý HS chú ý lớp kịch *Cuộc đối thoại giữa Hồn và Xác*, chú ý lời độc thoại nội tâm của nhân vật trước và sau đó. Hồn Trương Ba đuối lí trong tranh luận với Xác, nhận ra nguy cơ bị thân xác lấn át. Bởi thế, các lời thoại với Đế Thích vừa thể hiện nhận thức thấm thía về tình trạng bi hài kịch, vừa chứng tỏ quyết tâm giải thoát nung nấu của nhân vật Hồn Trương Ba.

Câu hỏi 4

Quyết định dứt khoát xin tiên Đế Thích cho cu Tị được sống lại, cho mình được chết hẳn chứ không nhập hồn vào thân thể ai nữa của nhân vật Hồn Trương Ba là kết quả của một quá trình diễn biến hợp lí. Ngay từ việc giải đáp *Câu hỏi 3* ở trên, chúng ta đã nhận ra tính hợp lí ấy. Hơn nữa, quyết định này cần phải đưa ra kịp thời vì cu Tị vừa mới chết. Nó là đứa bé "ngoan lắm, khôn lắm" mà Hồn Trương Ba rất quý. GV cần giúp HS nhận ra tình thế bắt buộc Hồn Trương Ba phải dứt khoát chọn ngay một cách giải quyết.

– Hồn Trương Ba ngày càng thấm thía nỗi đau xót, trở trêu khi lâm vào cảnh bên trong một đảng, bên ngoài một nẻo (như đã phân tích ở *Câu hỏi 3*).

– Hồn Trương Ba thử hình dung cảnh hồn của mình lại nhập vào xác cu Tị để sống và thấy rõ "bao nhiêu sự rắc rối" vô lí lại tiếp tục xảy ra (chú ý các lời thoại có tính phân tích của nhân vật Hồn Trương Ba với Đế Thích). Nhận thức tỉnh táo ấy cùng tình thương mẹ con cu Tị càng khiến nhân vật đi đến quyết định dứt khoát.

Cái chết của cu Tị có ý nghĩa đẩy nhanh diễn biến kịch đi đến chỗ "mở nút". Dựng tả quá trình đi đến quyết định dứt khoát của nhân vật Hồn Trương Ba, Lưu Quang Vũ đã đảm bảo được tính tự nhiên, hợp lí của tác phẩm.

Qua quyết định này, chúng ta càng thấy Trương Ba là con người nhân hậu, sáng suốt, giàu lòng tự trọng. Đặc biệt, đó là con người ý thức được ý nghĩa của cuộc sống.

Câu hỏi 5

Nhận xét về cách diễn tả hành động, ngôn từ nhân vật của Lưu Quang Vũ trong đoạn trích.

GV nên lưu ý HS rằng, trong tác phẩm kịch, hành động và ngôn từ có ý nghĩa quan trọng hàng đầu để phát triển xung đột, giải quyết tình huống, thể hiện tính cách nhân vật.

Có thể nhận xét về cách diễn tả hành động, ngôn ngữ nhân vật của Lưu Quang Vũ ở đoạn trích này qua mấy ý cơ bản sau :

– Hành động của nhân vật phù hợp với hoàn cảnh, tính cách, thể hiện được sự phát triển của tình huống kịch.

– Cùng với diễn tả những hành động bên ngoài (thể hiện mối quan hệ giữa các nhân vật) ở đây tác giả còn thành công khi diễn tả hành động bên trong phản ánh thế giới tinh thần căng thẳng. Cảnh kịch này thu hút người đọc, người xem đặc biệt ở lớp kịch *Cuộc đối thoại giữa Hồn và Xác*, ở những lời độc thoại nội tâm của nhân vật Hồn Trương Ba.

– Ngôn ngữ nhân vật sinh động, gắn liền với tình cảnh, tâm trạng cụ thể.

– Ngôn từ nhân vật có giọng điệu biến hoá, lời cuốn. Đặc biệt, có những lời thoại của nhân vật Hồn Trương Ba với Đế Thích vừa hướng ngoại lại vừa mang tính chất hướng nội (độc thoại nội tâm).

Câu hỏi 6

Đoạn kết của vở kịch mang không khí ấm áp, toát lên niềm vui của sự đoàn tụ, tiếp nối. GV có thể gợi cho HS suy nghĩ theo các hướng sau :

– Ý nghĩa của sự sống và cái chết : Khi Trương Ba chết hẳn, không phải ở trong tình trạng "bên trong một đảng, bên ngoài một nẻo" nữa lại là lúc ông được sống trong sự gắn gũi, tình yêu thương của những người thân. Những con người cao quý như Trương Ba vẫn có mặt giữa cuộc sống hàng ngày của gia đình, của mỗi chúng ta.

– Giá trị của những hành động, những lời nói tốt đẹp : Những việc làm, lời nói của những con người như Trương Ba có ý nghĩa giáo dục các thế hệ sau. Điều tốt lành sẽ được tiếp nối, phát huy mãi mãi qua các thế hệ.

Câu hỏi 7

Với tinh thần chiến đấu thẳng thắn của một nghệ sĩ hăng hái tham dự vào tiến trình cải cách xã hội, mượn tích truyện dân gian, sáng tác vở kịch *Hồn Trương Ba, da hàng thịt*, Lưu Quang Vũ muốn góp phần phê phán một số biểu hiện tiêu cực trong lối sống lúc bấy giờ. Có thể nhận ra ý nghĩa này của cảnh kịch ở mấy điểm sau :

– Phê phán thói chạy theo những ham muốn tầm thường về vật chất, chỉ thích hưởng thụ đến mức trở nên phàm phu, thô thiển.

– Phê phán những kẻ lấy có tâm hồn là quý, đời sống tinh thần đáng trọng mà chẳng chăm lo thích đáng đến sinh hoạt vật chất, không phấn đấu vì hạnh phúc toàn vẹn. Thực chất, đây là biểu hiện của chủ nghĩa duy tâm chủ quan, của sự lười biếng, không tương.

Hai quan niệm, cách sống trên đều cực đoan, đều đáng phê phán.

– Tình trạng con người phải sống giả, không dám và cũng không được sống thật với bản thân mình. Đó là nguy cơ đẩy con người đến chỗ bị tha hoá do danh và lợi.

Để HS thấm thía giá trị phê phán của cảnh kịch này cũng như toàn bộ vở *Hồn Trương Ba, da hàng thịt*, GV cần gợi nhắc lại tình hình xã hội ta những năm bấy giờ – thời kì có những biến chuyển mạnh mẽ, bẽ bộn (những năm cuối thập kỉ bảy mươi, đầu thập kỉ tám mươi của thế kỉ XX). Đây là thời kì đất nước vừa ra khỏi chiến tranh, xây dựng xã hội mới với phương châm dân giàu, nước mạnh, vì hạnh phúc toàn vẹn của mỗi cá nhân con người.

3. Phần củng cố

GV giúp HS hệ thống, tổng hợp lại về tình huống kịch, về xung đột cơ bản và ý nghĩa sâu sắc của tác phẩm, đồng thời đánh giá về sự sắc sảo, về thành công nghệ thuật của Lưu Quang Vũ.

IV – HƯỚNG DẪN THỰC HIỆN BÀI TẬP NÂNG CAO

GV gợi ý cho HS hướng suy nghĩ khi làm bài tập này :

– Vị trí của lớp kịch *Cuộc đối thoại giữa Hồn và Xác* trong quá trình phát triển của xung đột kịch (đặt vào mối liên hệ với phần trước và phần sau đó) : lớp kịch này phản ánh tình trạng gì ở nhân vật Hồn Trương Ba, có ý nghĩa thúc đẩy tình huống kịch phát triển như thế nào ?

– Xác, Hồn đại diện, biểu tượng cho cái gì ? Sự mâu thuẫn giữa Hồn và Xác như thế phản ánh thực tế, tình trạng gì ở không ít người trong xã hội ta lúc bấy giờ ?

– Trong cuộc đối thoại, tranh luận này, phần mạnh, phần có lí có chiều hướng ngả về phía nào (Hồn hay Xác) ? Điều ấy có đúng không ? Tại sao ?

Từ phân tích *Cuộc đối thoại giữa Hồn và Xác* như thế, HS đi đến trình bày suy nghĩ của mình về ý nghĩa triết lí của lớp kịch này.

Khi khái quát ý nghĩa tư tưởng, chiều sâu triết lí của vở kịch *Hồn Trương Ba, da hàng thịt*, ngoài việc hiểu rõ nội dung, ý nghĩa của đoạn trích được học, HS cần phải đọc kĩ, bám chắc vào phần *Tiểu dẫn* trong SGK. Căn cứ vào tình huống kịch, vào lời thoại của các nhân vật, có thể thấy vở *Hồn Trương Ba, da hàng thịt* có hai bình diện ý nghĩa :

– Mâu thuẫn giữa linh hồn và xác thịt, giữa đạo đức và tội lỗi.

– Bi kịch của con người không còn được sống đúng với bản chất tự nhiên của mình.

Từ sự diễn tả và giải quyết mâu thuẫn bi kịch trên, tác phẩm toát lên triết lí sâu sắc : Cuộc sống thật đáng quý nhưng không phải sống thế nào cũng được. Hạnh phúc chân chính của con người là được sống đúng với mình và với mọi người.

V – TÀI LIỆU THAM KHẢO

– Vũ Hà, Ngô Thảo, *Lưu Quang Vũ – một tài năng, một đời người*, NXB Văn hoá – Thông tin, H., 1988.

– Nhiều tác giả, *Hội thảo phê bình vở "Hồn Trương Ba, da hàng thịt"*, tạp chí *Sâu khấu*, số 89 + 90, 1988.

– *Lưu Quang Vũ – Về tác gia và tác phẩm*, Lý Hoài Thu – Lưu Khánh Thơ tuyển chọn và giới thiệu, NXB Giáo dục, 2007.

– Phan Trọng Thường, *Văn chương, tiến trình – tác giả – tác phẩm*, NXB Khoa học xã hội, H., 2001.